

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д10.19.594 диссертациялык кенешинин эксперттик комиссиясынын мүчөсү, филология илимдеринин доктору С.С.Жумалиевдин Шаршеева Камиля Каныбековнанын “Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине берген

ПИКИРИ

Диссертациялык кеңеште корголо турган кандидаттык диссертациянын адистикке тиешелүүлүгү.

Шаршеева Камиля Каныбековнанын “Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы” аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши 10.02.01 – кыргыз тили адистигинин профилине дал келет.

Изилдөөнүн максаты катары кыргыз тилинин материалында кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категорияларынын маңызын, каражаттарын, ошондой эле сүйлөм структурасындагы локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун ар кандай категориалдык аспектуалдык маанилери, алардын өз ара аракеттешүүсү мүнөзүн системалуу түрдө изилдөө тандалып алынган.

Бул коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлуп, жеткиликтүү деңгээлде аткарылган:

1. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу маселесинин жалпы жана орус тил илимдеринде изилденишине сереп жасалып, илимий адабияттарга токтолуу аркылуу иштин теориялык базасын негиздөө;

2. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын негизги уюштуруучу каражаттарынын бири болгон этиштик түр категориясынын жалпы жана орус тил илимдеринде, түрк тил илиминде, кыргыз тилинде изилдениш абалына, алардагы тенденциялуу каз караш-концепцияларга жана илимий адабияттарга сереп жасоо;

И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
№ 95-10-19 2 09 2021

3. Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук катеогриясын кырдаалдардын темпоралдык-аспектуалдык мүнөздөлүшү жана анын башка темпоралдык маанилер менен болгон байланышы катары талдоо жүргүзүү;

4. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугуна тиешелүү болгон адаттуулук, убакыттык жалпылык жана жөнөкөй кайталануучулук маанилерин карап чыгуу жана алардын семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүнө токтолуу;

5. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын функционалдык семантикалык талаасын теориялык жактан маңызын аныктоо.

Изилдөөнүн методологиялык базасы жана теориялык негизи катары жалпы жана орус тил илиминдеги функционалдык грамматиканын теорияларына байланыштуу эмгектери колдонулган. Изилдөө учурунда теориялык (сыпаттоо, классификациялоо, жалпылоо, анализ ж.б.) метод-ымалар колдонулган. Бул метод-ыкмалар изилдөө максатына жетүүгө тиешелүү деңгээлде шарт түзгөн.

2. Теманын актуалдуулугу.

Диссертациялык теманын актуалдуулугу жана кыргыз тил илими үчүн зарылдуулугу тилдик системалардын функциялануу механизмдин изилдөө, кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын жана аларды уюштуруучу грамматикалык-лексикалык каражаттарынын, анын аспектилик маанилеринин кыргыз тил илиминде мурда изилденбегендиги менен түшүндүрүлөт.

3. Изилдөөнүн илимий жыйынтыктары.

1) Убакыт кырдаалынын локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу түшүнүктүк гана категория болбостон семантикалык дагы категория болуп эсептелери бул категориянын жасалышында бир катар лексика-грамматикалык каражаттардын катышуусу менен ишке ашары аркылуу аныкталган (3-баптын 3.1, 3.2, 3.3–параграфтары);

2) Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын уюшулушунда колдонулган ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттар функционалдык-грамматикалык жагдайдан да изилдөөгө муктаж экендиги белгиленген (1, 3, 4-баптар);

3) Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясынын жасалышы этиштин түр-чактык формалары, акционсарттык көрсөткүчтөр – кыймыл-аракеттин

өтүш мүнөзү, аткарылуу ыкмасы жана темпоралдык лексикалык көрсөткүчтөр аркылуу туюндурулары аныкталган (3,4-баптар);

4) Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгилери кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөргө мүнөздүү жана узакка созулгандык, кайталануучулук, адаттуулук, убакыттан тышкаркылык аспектуалдык маанилери, кырдаалдардын убакыттык чектерин көрсөтүүсү менен байланышарын белгилеген;

5) Мейкиндик кырдаалдарынын семантикасына убакыттык маанилердин белгиленген санын кошууга болору жана чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын ар бир айтымда сөзсүз түрдө боло турган маанилүү компоненти катары каралышы тастыкталган.

4. Диссертациядагы жыйынтыктардын жана корутундулардын илимий жактан негизделиши.

Диссертациядагы алынган жыйынтыктар жана корутундулар илимий жактан ишенимдүү далилденип, кыргыз тилиндеги чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун жасалуу ыкмалары менен алардын аспектуалдык маанилер менен болгон байланышы аныкталып, семантикалык категория катары жасалуу каражаттарынын системасы изилденип, кыргыз тилинин материалында диссертанттын жеке көз карашынын негизинде илимий жыйынтыктары чыгарылган.

5. Сүнүшталган жыйынтыктардын жаңылык деңгээли.

1-жыйынтык жаңы, анткени кыргыз тил илиминде алгачкы ирет убакыт кырдаалынын локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу өзүнчө семантикалык категория катары каралып, анын жасалышы атайын лексика-грамматикалык каражаттардын катышуусу менен ишке ашырылары аныкталган.

2-жыйынтык жарым-жартылай жаңы, анткени кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын уюшулушунда колдонулган ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттар функционалдык-грамматикалык жагдайдан изилдөөгө муктаждыгы белгиленген. Кыргыз тил илиминде түрдүк маанилерди аныктоо үчүн этиштердин чак категориясын кайра карап чыгуу керектиги белгиленген (Б.Орузбаева, А.Карыбаев, Б.Касымова).

3-жыйынтык жаңы, себеби кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясынын жасалышы этиштин түр-чактык формалары, кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү, аткарылуу

Ыкмасы жана темпоралдык лексикалык көрсөткүчтөр аркылуу туюндурулушу аныкталган.

4-жыйынтык жаңы, себеби чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгилери кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөргө мүнөздүү жана узакка созулгандык, кайталануучулук, адаттуулук, убакыттан тышкаркылык сыяктуу аспектуалдык маанилери кырдаалдардын убакыттык чектерин көрсөтүүсү менен байланышары туура белгиленген.

5-жыйынтык жаңы, мейкиндик кырдаалдарынын семантикасына убакыттык маанилердин белгиленген санын кошууга боло турганы, чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын ар бир айтымда (сүйлөм) сөзсүз түрдө боло турган маанилүү компонент катары каралып, айтымдардагы чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук жагдайлардын функционалдык-семантикалык маанилери аныкталган.

6. Алынган жыйынтыктардын теориялык, практикалык жана колдонмо багыттарга тиешелүү маселелерди чечүүдөгү наркы.

Изилдөө ишинен алынган корутунду-тыянактар, натыйжа-жыйынтыктар жана теориялык жоболор кыргыз тилинин грамматикасы боюнча лекциялык курстарды өтүүдө, морфология жана синтаксис боюнча семинардык сабактарды өтүүдө колдонууга болот. Ошондой эле сүйлөмдөрдөгү чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын мазмунун, сүйлөмдүн семантикалык структурасын тереңдетип изилдөөгө негиз болот.

7. Диссертациянын негизги жоболорунун, жыйынтыктарынын жана корутундуларынын жарыяланышы.

Диссертациянын негизги жоболору, жыйынтыктары жана корутундулары Ж.Баласагын атындагы КУУда, Б.Н.Ельцин атындагы КРСУда, И.Арабаев атындагы КМУда өткөрүлгөн илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө окулуп, Кыргызстандагы РИНЦ индексине кирген басылмаларда 8 макаласы, чет элдик индекстелген басылмада 3 макаласы жарык көргөн.

9. Авторефераттын диссертациянын мазмунуна дал келиши.

Авторефератта диссертациянын негизги мазмуну кыскача чагылдырылган. Автореферат диссертацияга шайкеш келет. Авторефератта кыргыз, орус жана англис тилдеринде резюме тиркелген.

Диссертациянын изилдөө объектиси так белгиленип, ар бир баптын акырында тыянактар, диссертациянын аягында жалпы корутунду берилген.

10. Диссертациялык иштин мазмунунда байкалган кемчиликтер.

1. Диссертациялык иштин 16-бетинде Ю.С. Масловдун «*способы действия могут быть определены*» деген пикириндеги «*способы действия*» деген сөз тизмегин термин деп белгилейт.

2. 29-бетте А.А. Шахматовдун пикири алынган булагына шилтеме көрсөтүлбөй калган.

3. 30-бетте «*академик В.В. Виноградовдун капиталдык эмгегинде*» эмес, «*фундаменталдык эмгегинде*» десе стилистикалык жана маанилик жактан туура болот.

4. Иштин айрым жеринде орус тилинде айтылган окумуштуулардын пикирлери менен өзүнүн ою аралашып калган жерлери кезигет. Мисалы, иштин 48-бетинде академик В.В. Виноградовдун түр категориясы боюнча айткан пикири орус тилинде шилтемеси менен берилип келип, анан өз пикирин билдирүүдө «*характер же протекание действия обозначает способ выражения вариантов глагольного действия жана, негизинен этиштин лексикалык маанисине байланыштуу болот*» деп орус-кыргыз тилдеринде оюн жыйынтыктайт. Бул жерде өз ою болсо кыргыз тилинде берилип, эгерде В.В. Виноградовдун пикири болсо тырмакчага алынып берилсе туура болот.

5. Терминдик аталыштар менен түшүнүктөрдү тактап чыгуу зарыл. Маселен, иштин 36-бетинде «*XX кылымдын 20-30-жылдары «способы действия» кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы түшүнүгүнүн*» деп кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын түшүнүк катары берсе, 40-бетте ушул эле түшүнүк «*... кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы категориясына*» деп категория катары берилет. Ошондой эле, төмөнкү терминдер тактоону талап кылат: *грамматикализациясы* (грамматикалашуусу) (66), *диахроникалык* (диахрондук) (68), *проблематикасын* (проблемасын) (101), *категориалдык* (категориялык) (101), *генерализациясы* (жалпыланышы) (101,104), *аффикс* (мүчө) (57), *финиттүү* формаларда (финитивдүү) (63), *референттик же референттүү* (88), *сүйлөм же айтым* (88,89), *доминантасы* (13), *модификация, модификаторлор* (58), *спецификатор* (57), *конкретизаторлор* (61), *детеминаторлор* (62) ж.б.

5. Колдонулган адабияттардын тизмесин, шилтемелерин талапка ылайыктап ондоп чыгуу зарыл. Адатта, шилтемелери катары менен номурланып, тиешелүү бети эле жазылып жүрөт.

6. Диссертациялык иштин темасына байланыштуу маселени изилдөөгө алган окумуштуулардын эмгектерине кеңири обзор жасалып, аларга баштан

аяк кылдат анализ берилип, окумуштуулардын көз караш-пикирлерине таянуу менен өзүнүн тыянактарын чыгарат, тиешелүү мисалдарын келтирет. Ошондой болсо да, иштин теориялык жагын дагы кеңейтип, кыргыз тилинин материалдарын көбөйтсө изилдөөнүн баалуулугу артмак.

7. Диссертацияда жана авторефератта стилистикалык, орфографиялык, пунктуациялык жактан кеткен каталары кездешет. Мисалы, **стилистикалык каталар:** “Демек тилдин *түр* (аспект) убакыт менен байланышкан алгачкы категория” деген сүйлөмдө “*түр категориясы*” десе сүйлөмдүн мааниси тагыраак болот (27-бет); “*үч учурлар*” эмес “*үч учур*” (68-бет); “*татаал терең фактыларды карап чыгат*” эмес, “*татаал/көп фактыларды тереңдетип/тереңирээк карап чыгат*” (97-бет); “Э.Кошмидер каралып жаткан карама-каршы коюуга ойлоо (мыслительный) “содержащейся в мысли” ойдо камтылган категориясынын статусун берет”? (97-бет) ж.б.; **орфографиялык каталар:** *аспектуалдуулук* (13), *лексико-грамматикалык* (21,35,50,57,88), *уюшууларын* (26), *Кондрашовтун* (27), *Юлдашевтин* (65), *эмгегегинде* (27), *айырмалык* (39,97), *туураралуу* (42), *сарыг-югур* (57), *фомалары* (59), *благодоря* (61), *ниболе* (62), *грамматикалык* (71), *тануу* (70), *субькт* (89), *Карасаев “Хусейин наама (89-90), вневренными (93), онажды (95), учр (95), суцествеут (98), комплексине (101), грамматиканык (101), кайталаначуулугу (102), билгилүү (103), жылпыланган (108) ж.б.;* **пунктуациялык каталар:** *өзара* (63,89,90), *ачык айкын* (28), *Аристотель (б.з.ч. 4-3-кылымдарда* (28), *карама каршы* (53), *О.Есперсен белгилегендей “индоевропалык тилдерде ... кызмат кылат (27), “... связь времен с видом окончательно не порывается) (27), [Пешковский 1956;105] (13,16,30,32,33,34,35), кыраанкаткы (130), факты материалдарды (88), айлана чөйрөдөгү (91), тактап айтканда айкын өткөн чакта болсо М.:Мен иштедим (85), кыймыл-аракет М.: Мен иштеп жатам (окуп жатам бул мисалдарда учурда болуп жаткан” (85), Ошентип кыргыз тилинде (87), өткөн чагы например (95); нейтралдуу болот например (95) ж.б.*

Авторефераттагы каталар: *локалдашуучулук.локалдашпоочулук* (4), *лексико-грамматикалык* (5,9), *КМУнун Манастаануу жана лингвистика институтунун Лингвистика факультетинин* (5), *Ринц* (5), *Бирюкович* (7), *атап айтканда* (9), *аркеттешүүсүн* (10), *туюндууруда* (11), *рольду* (12), *конструкциялар Булбулду* (12), *турактуулук* (14) ж.б.

Бирок жогоруда белгиленген сунуштар диссертациялык иштин жалпы мазмунун төмөндөтө албайт.

10. Жетектөөчү мекемени жана расмий оппоненттерди бекитүү боюнча сунуштун негизделиши.

Диссертациялык кеңештин эксперттик комиссиясы Шаршеева Камиля Каныбековнанын диссертациялык иши боюнча төмөндөгүлөрдү сунуш кылат:

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасы. Дареги: 723500, Ош шаары, Абсамат Масалиев проспектиси, 95/1.

Садыков Ташполот – филология илимдеринин доктору, К.Карасаев атындагы БГУнун кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын профессору.

Эмгектери:

1. Проблемы моделирования тюркской морфологии.- Фрунзе: Илим, 1987. -128 с.
2. Кыргыз&түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. Б: 2010, 479 б. (авторлош).
3. Manas destanı Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin. Ankara: TDK, 2011, 1647 s. (авторлош).

Абдиев Таалайбек Камбарович – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин доценти.

Эмгектери:

1. Абдиев Т., Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.22 / Санкт-Петербург. ун-т. - Санкт-Петербург, 1996. - 16 с. - Языки народов зарубежных стран Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии.
2. Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. Бишкек, 2009.
3. Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. Саарбрюккен, Германия, 2015.

11. Диссертациянын КР ЖАКтын “Окумуштуулук даражаларды ыйгаруу тартиби жөнүндөгү Жобосунун” талаптарына ылайык келиши.

Шаршеева Камиля Каныбековнанын “Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы” аттуу темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн

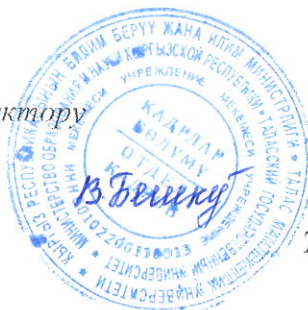
жазылган диссертациялык иши КР ЖАК тарабынан кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптарга толук жооп берет.

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д10.19.594 диссертациялык кенешинин эксперттик комиссиясынын мүчөсү катары Шаршеева Камиля Каныбековнанын “Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы” аттуу темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишин ачык коргоого сунуштайм.

Филология илимдеринин доктору,
доцент, Талас мамлекеттик
университетинин окуу жана
илимий иштери боюнча проректору

С.С.Жумалиев

Филол. илимд. доктору, доцент,
Талас мамлекеттик университетинин
окуу жана илимий иштери боюнча проректору
Жумалиев Самат Субанкуловичтин
кол тамгасын тастыктаймын

В.К.Бешиктировна
ТалМУнун КБ башчысы

Эксперттик комиссиянын мүчөсүмү колду
таастыктаймын.

Окумуштуу катнаш К. Карасаев

